

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİK DÜŞÜNCENİN DOĞUŞU: DÜŞÜNÜRLER, DÜŞÜNCE ÇEVRELERİ VE İLİŞKİLER¹

THE EMERGENCE OF SOCIOLOGICAL THOUGHT IN TURKEY:
THINKERS, INTELLECTUAL CIRCLES AND RELATIONS

Zübeyde DEMİRCİOĞLU

Arş. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı,
demircioglu_z@yahoo.com

Makale Bilgisi

Gönderildiği tarih: 1 Mart 2020
Kabul edildiği tarih: 2 Ekim 2020
Yayınlanma tarihi: 15 Aralık 2020

Article Info

Date submitted: 1 March 2020
Date accepted: 2 October 2020
Date published: 15 December 2020

Anahtar sözcükler

Sosyolojik Düşünce; Türkiye'de
Sosyoloji; Düşünce Çevresi; Siyaset;
İlişkisellik

Keywords

Sociological Thought; Sociology in
Turkey; Circle of Intellectuals;
Relationality; Politics

DOI: 10.33171/dtcfjournal.2020.60.2.8

Öz

Bu çalışma, Darülfünun Sosyoloji Kürsüsünün (1915) kurulmasıyla sosyolojinin bir disiplin olarak kurumsallaşmasından önce Türkiye'de sosyolojik bilgi üretimini tarihsel ve siyasal bağlamda analiz etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada dönemin siyasal ve toplumsal arka planı ile sosyolojik düşüncenin geliştiği düşünce çevreleri ve düşünürler arasındaki örgütlenme ve ilişki biçimleri birlikte ele alınacaktır. Türkiye'de sosyolojik düşüncenin doğduğu evrede hedefi "memleketi kurtarmak" olan farklı sosyolojik perspektiflere sahip düşünce çevreleri arasında yoğun bir siyasi mücadele yaşanmıştır. Mücadelenin tarafları çoğu kez siyasi gerekçelerle sosyolojiyi araçsallaştırırken, sosyolojinin gelişimine de zemin hazırlamış ve gelişim çizgisini belirlemiştir.

Bu çerçevede çalışmada; öncelikle 19. yüzyılda sosyolojik düşünceye giden yolu açan gelişmeler ele alınmış ardından sosyolojik düşüncenin gelişim çizgisi 1908 öncesi dönem, 1908-1912 yılları arası ve 1912 sonrası olmak üzere üç dönemde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak sosyolojik düşüncenin gelişiminde kişisel çabalardan ziyade kolektif çabaların ve güçlü örgütlenmelerin etkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca örgütlenme ve ilişki biçimlerinin izi sürüldüğünde merkezinde Ziya Gökalp'in bulunduğu bir ilişkiler ağının ortaya çıktığı görülmüştür.

Abstract

This study aims to analyze the production of sociological knowledge in Turkey in historical and political contexts before the institutionalization of Sociology as a discipline with the establishment of the Sociological Chair at Darülfünun (1915). The study discusses the political and social background of the period, and the forms of organization and relation among intellectual circles and thinkers together.

The intellectual circles with various sociological perspectives that revolved around the main objective of "saving the Ottoman Empire" determined the future development of sociology in the political and intellectual context of the period.

In this framework, the developments that paved the way for the emergence of sociological thought in the 19th century were first discussed, and the development of sociological thought before 1908, between 1908 and 1912, and after 1912 was then explored. Therefore, it was determined that collective efforts and strong organizations were more influential in the development of sociological thought than personal efforts. Furthermore, when the forms of organizations and relations were traced, Ziya Gökalp was found at the center of the network of relations.

¹ Bu makale Zübeyde Demircioğlu'nun Ankara Üniversitesi Sosyoloji Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Hayriye Erbaş danışmanlığında tamamlandığı "Türkiye'de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Türkiye’de sosyolojinin kurumsal tarihi 1914 yılında İstanbul Üniversitesi’nde ilk kez Ziya Gökalp tarafından verilen sosyoloji dersi ile başlatılır. Oysa sosyoloji ilgisinin daha eskilere dayandığı bilinmektedir. Dağılmakta olan İmparatorluğun kurtuluş reçetesi olarak görülen sosyoloji² dönemin pek çok aydınının ilgi odağı olmuştur (Toprak, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu” 310). Bu nedenle sosyoloji bir disiplin olarak kurumsallaşmadan önce özellikle dergi ve gazeteler yoluyla yaygınlaşmış, bilinir hale gelmiştir. Ancak bu tanınırlığın sistemli teorik sosyolojik metinler yoluyla değil, toplumsal meselelere ilişkin tartışmalar, polemikler ve çoğu zaman da yönetim aleyhine bildiriler yoluyla gerçekleştirildiği göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla sosyolojik bir kavrayışın gelişmeye başladığı dönemeci II. Meşrutiyet’in ilânı olarak ele almak yanlış olmayacaktır (Gündüz 159). Zira II. Meşrutiyet’in ilânına kadar Osmanlı aydınının odağındaki hürriyet fikri, Meşrutiyet’in ilânından sonra “içtimai inkılâba” (toplumsal reform) dönüşmüş, o güne kadar hiç kullanılmamış olan toplum (cemiyet) kavramı ilk kez bu dönemde kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye’de sosyoloji bir anlamda tebaa ya da reaya denilen padişahın kullarının cemiyete dönüşmesiyle anlam kazanmış, aydınlar arasında toplumdan söz eden bir kitle ortaya çıkmıştır (Berkes 206).

Osmanlı düşünce dünyasında bu dönem gelişmeye başlayan sosyolojik düşünceye ilişkin birkaç genel özellikten söz edilebilir. Öncelikle İmparatorluğun çöküş döneminde ortaya çıkan sosyolojinin, bu çöküşü engellemenin bir reçetesi olarak görüldüğünü belirtmek gerekir. Bu durumun getirilerinden biri sosyolojiye olan ilginin artmasıdır. Fakat sosyolojiye yönelik bu ilgi bir yönüyle sosyolojinin gelişimini olumsuz etkilemiştir. Zira topluma ilişkin incelemeler yaparak veri üretmesi beklenen sosyoloji, siyasi programların hazırlanmasında, ideolojilerin ve programların meşrulaştırılmasında kullanılan bir araç haline gelmiştir. Mannheim’ın (64) saptamasıyla politika ile bilim arasındaki kaynaşma, her türden politikanın dışarıya karşı kendine bilimsel süs vermesi, bilimsel yaklaşımların ise politik bir tona bürünmesiyle sonuçlandığı gibi, Türkiye’de sosyoloji de politikaya meşruiyet kazandıran bir araç haline dönüşmüştür. Bu anlamda sıklıkla söylendiği biçimde, Türkiye’de siyasetle yakın temas halinde olan sosyolojinin tarihinin

² Sosyolojinin “memleket nasıl sorulur” sorusundan “ulus inşa etme” sorunsalına ve oradan “Türkiye nasıl gelişebilir” sorusuna cevap arama serüvenine ilişkin bir metin için bkz. (Demircioğlu ve Erbaş).

siyasetten arınık biçimde ele alınması mümkün değildir. Dahası, sosyolojinin ortaya çıktığı düşünsel alanın bir siyasi mücadele alanı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

İkinci olarak, Batı’da ortaya çıkan düşünce hareketlerinin Osmanlı düşüncesinde adeta kutsallık atfedilerek dinsel cemaatler gibi benimsenmesi (Akçura 100) sosyoloji teorileri için de benzer bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu anlamda düşünsel alandaki taraftarlık ve karşıtlıklar akademik/bilimsel tercih olmanın ötesinde mensubu olunan sınıfın, eğitim alınan okulun, kurumsal aidiyetin, siyasi duruşun ve düşünsel ağdaki konumun bir bileşeni olarak ortaya çıkmıştır (İlyasoğlu 86). Dolayısıyla sosyolojik düşüncenin gelişiminde yalnızca dönemin ekonomik, politik ve sosyal koşulları değil aynı zamanda “sosyoloji cemaatinin” üyeleri arasındaki örgütlenme, işbirliği, uyum ya da çatışma gibi ilişki biçimleri de etkili olmuştur. Bu bağlamda farklı sosyolojik perspektiflere sahip kimi farklı düşünce çevreleri ortaya çıkmıştır.

1908 öncesi dönem özellikle yurtdışında etkili olan ve Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin etrafında örgütlenen çift kutuplu Jön Türk çevresinin sosyolojiye giden yolu açtığı söylenebilir. Bu dönem tartışmalar büyük oranda siyasal alanda şekillenirken, Jön Türk çevresinin sosyoloji ilgisi II. Abdülhamit karşıtlığına dayanan siyasi bir hareketten güç alır. II. Meşrutiyetin ilânıyla başlayan ikinci evrede Selânik ve İstanbul merkezli iki kutuplu bir düşünsel alan ortaya çıkmıştır. İstanbul’da etkili olan *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* (UIIM) organizmacı ve evrimci bir toplum anlayışının yanında liberal ve pozitivist bir görüşe sahiptir. Buna karşılık Ziya Gökalp etrafında birleşen Selânik çevresi milliyetçi bir dünya görüşü ile dayanışmacı bir sosyoloji anlayışı benimsemiştir. 1912 sonrası UIIM çevresi faaliyetlerini sürdüremezken, Selânik’in kaybedilmesiyle İstanbul’da dönen Gökalp Darülfünun’da oluşturduğu yeni ekiple etki alanını genişletmeye devam etmiştir.

Bu çerçevede bu çalışmada, sözü edilen düşünce çevreleri arasındaki ilişki ağını ve bu ağda gelişen sosyolojik düşüncüyü 1908 öncesi, 1908-1912 yılları arası ve 1912 sonrası olmak üzere üç dönemde³ ele alınarak Osmanlı’da sosyolojinin

³ Tarihsel aralıkların belirlenmesinde dönemin siyasal ve toplumsal gelişmeleri önem arz etmektedir. 1908, II. Meşrutiyet’in ilan edildiği tarih olması bakımından önemlidir. Zira bu tarihten itibaren özellikle basın yayın alanındaki özgürleşmeyle düşünsel alanda büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. 1912 tarihi ise Balkan topraklarının kaybedilmesiyle Türk milliyetçiliğinin görünürlük kazandığı, Ziya Gökalp’in kaybedilen Selânik’ten İstanbul’a dönerek, Darülfünun’da Türkçü, dayanışmacı sosyolojisini örgütlemeye başladığı dönemeç olması bakımından önemliken Gökalp’in bu çabası 1915’te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü altında Sosyoloji Kürsüsü’nün kurulmasıyla neticelenmiştir.

geliştiği yolları serimlenmeye çalışılacaktır.

1. Sosyolojiye Giden Yol: 19. Yüzyılda Yaşanan Gelişmeler

Sosyolojinin topluma ilişkin düşünme biçimi olduğunu öne süreceksek, tarihini 18. yüzyıldan başlatmak haksızlık olacaktır. İnsanlık, tarihi boyunca içinde yaşadığı topluluğu anlamaya ve daha da önemlisi karşılaştığı sorunları analiz etmeye ve çözmeye çalışmıştır. Bu nedenle ister toplum felsefesi isterse sosyal düşünce olarak adlandıralım bu düşünce biçimi ilk insanlardan beri var olagelmıştır. Ancak 19. yüzyıl öncesi beliren bu düşünme biçimi çoğunlukla felsefe, din, metafizik ve ahlâk düşüncesi sınırları içerisinde değerlendirilmektedir (Ergun 23-24). Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin ilk dönemlerinde hükümdara toplumsal adalet üzerine ahlaki tavsiyeler vermek üzere yazılan metinlerle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde devletin durumunu tasvir eden ve çözüm önerileri sunan raporlar (layiha) böylesi bir düşünme biçiminin örneklerinden sayılabilir. Bu düşünce biçimini sosyal düşünceye yaklaştıran ve toplumsala ilişkin bilgi üretimini dönüştüren gelişmelerden birisi tarih yazımında yaşanan değişimlerdir. Tarih anlayışının, olay anlatıcılığından toplumsal olayları belirleyen kanunların keşfine evrilmesi tarihi sosyolojik düşünceye yaklaştırmıştır (Fındıkoğlu, "Türkler'de İctimaiyat Tarihçesi" 150-154).

19. yüzyılda gelindiğinde teolojiden sosyal düşünceye doğru bir geçiş yaşanmaya başlamıştır. Bu anlamda sosyal düşüncenin Osmanlı'daki serüvenini serimlemek için 19. yüzyıla gitmek uygun olacaktır. Zira Osmanlı'da düşünce akımlarının Tanzimat Fermanı ile (1839) birlikte Batılılaşma hareketleri sonucu filizlenmeye başladığı söylenebilir. Sosyolojik düşüncenin ilk habercileri de Batı'da gelişen sosyal düşünce akımlarını takip etmeye başlayan isimler ve düşünce çevreleridir.

Osmanlı düşünce çevrelerinin Batı entelektüel dünyası ile ilk ciddi gayri resmi temaslarından biri 19. yüzyıl başlarında Beşiktaş'ta devletin yönetim kademesinden bir grup isim tarafından kurulmuştur (Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* 257). Beşiktaş ve Ortaköy'de konaklarda bir araya gelerek eğitimler veren, tartışmalar yapan bu grup daha sonraları *Beşiktaş-ı Cemiyet-i İlmiye* olarak anılacaktır. Grubun üyelerinin her biri İslam kültürünü çok iyi bilmekle birlikte felsefe ve matematik gibi alanlarda da eğitim almış, Batı kültürüne açık, yabancı dil bilen, iyi eğitim görmüş isimlerdir (İhsanoğlu, *Osmanlı İlmi ve Mesleki Cemiyetleri* 59-60).

Yine 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı fikir hayatının yeşerdiği bir diğer mecra, devlet işlerinin yürütüldüğü kalemlerdir. Bu dönemde Batı'ya açılan Osmanlı'nın devlet işlerini yürütmek üzere yabancı dil bilen memur ihtiyacını karşılamak üzere 1832'de kurulan *Tercüme Odası* zaman içinde adeta bir okul haline gelerek mensuplarına sadece yabancı dil değil yeni bir dünya görüşü de kazandırmıştır (Tanpınar 143). 19. yüzyılın ilk yarısında kıraathane, cami, tekke ve konak gibi kamusal alanlarda sürdürülen sosyale ilişkin tartışmalar, yüzyılın ikinci yarısında dergi ve gazete gibi kitle iletişim araçları yoluyla daha büyük kitlelere ulaşmış; kamusal toplantılar dernek ve cemiyet gibi örgütlenmeler yoluyla resmi nitelik kazanmaya başlamıştır (İ. Doğan, "Osmanlı Bilimsel Topluluklarının..." 132).

19. yüzyılın ikinci yarısında kurulan ilk resmi ilmi cemiyet Fransız Bilim Akademisi örnek alınarak kurulan *Encümen-i Daniş*'tir. Cemiyetin amacı her ne kadar kurulması planlanan Osmanlı üniversitesinde okutulacak kitapların hazırlanması olarak belirlense de; Encümen esas olarak dilin sadeleşmesi ve bu yolla toplumun tüm katmanlarına yayılmasını hedef alan bir hareket olarak gelişmiştir (Atılğan 22-24). Cemiyet üyelerinden Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı metinler sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından önemlidir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ülkenin farklı bölgelerinde "vakanüvis" (resmi tarih yazıcısı) olarak görev yaptığı sırada insanların gündelik hayatlarına, örf ve adetlerine, siyasal ve ekonomik örgütlenme biçimlerine ilişkin gözlem ve tanıklığa dayanarak yazdığı raporlar sosyal monografi özelliği taşıyan belgeler olarak değerlendirilebilir (İ. Doğan, "Ahmet Cevdet Paşa" 15). Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü* adlı çalışmasında Ahmet Cevdet'in sosyolojik bir perspektifle ve karşılaştırmalı analiz yaparak hazırladığı raporları Türkiye'de sosyoloji tarihinin milâdı sayar.

Aynı dönem Osmanlı aydınları tarafından kurulan sivil özellikteki "Osmanlı İlmiye Cemiyetinin" çıkardığı *Mecmua-ı Fünun* ilk Türkçe dergi olması bakımından önemlidir. Derginin içeriği daha çok doğa bilimsel çalışmalar içerse de tarih, arkeoloji, coğrafya, etnografya gibi sosyal bilim metinlerine de rastlamak mümkündür (Işıl 17-18). Bu anlamda derginin Osmanlı düşüncesinde sosyale ilişkin kavrayışın yayımlandığı ilk dergi olduğu söylenebilir.

Yine 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan bir gelişme, ülkenin kaderinde önemli bir rol oynayacak yeni aydın tipinin yetiştiği merkezlerden biri olacak *Mülkiye Mektebi*'nin kurulmasıdır. Okulun mensupları pozitivizm ve emeği (sa'y) esas alan bir toplum anlayışını benimsemişlerdir. *Servet-i Fünun* dergisi etrafında toplanan Mülkiyelilerin dünya görüşü en net biçimde bu dergide gözlenebilir

(Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* 63). Bu çevreye dâhil olan Ahmet Şuayb'ın henüz 1900'lerin başı gibi erken bir tarihte Fransız sosyolojisini yakından takip ettiğinin bir göstergesi olarak yayımladığı Tarde ve Durkheim'dan bahseden makalesi alanın ilk metinlerinden sayılabilir (Ahmet Şuayb 152).

Sosyoloji geleneğinin büyük oranda siyasetle iç içe geçtiği bir ortamda, 19. yüzyılda fikri cemiyetlerde ve dergi çevrelerinde bunlar yaşanırken, siyasi alanda da muhalif çevreler ortaya çıkmaya başlamıştır. Tanzimat eleştirisiyle 19. yüzyılın ikinci yarısında sahneye çıkan Yeni Osmanlıların düşünsel etkisiyle ortaya çıkan ikinci muhalif oluşum Jön Türk hareketi sosyolojik düşüncenin gelişimi açısından önem arz eder. Daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni (İTC) oluşturarak 1918'e kadar hem siyasi hem düşünsel alana egemen hale gelecek olan bu büyük politik hareket, sosyolojiyi; sosyal, politik, ahlâki, hâttâ dinî problemlerin çözümünde “yarı ilâhi” bir kaynak olarak görecektir (Şentürk 157).

2. 1908 Öncesi Dönem: Jön Türk Hareketi

Jön Türk hareketi içinde 1902-1908 arası dönemde sosyolojik düşünceyi besleyen, Comte'un pozitivizminin izinden giden Ahmet Rıza ile Le Playci science sociale düşüncesini benimseyen Prens Sabahattin olmak üzere iki ana damardan söz edilebilir. Bu iki isim aynı zamanda 1908 öncesi siyasal alanda muhalifler arasındaki mücadeleyi belirleyen isimlerdir.

Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin arasında 1902'de gerçekleştirilen I. Jön Türk Kongresi'nde açığa çıkan bu karşıtlık (Aydın 122), ikilinin benimsedikleri sosyal düşüncelerden ziyade Jön Türk hareketinin liderliği için girilen bir güç mücadelesidir.

Bu mücadelenin taraflarından biri olan Ahmet Rıza, dönemin öncü siyasi figürlerinden biridir. “Siyasal pozitivist” olarak değerlendirilebilecek Ahmet Rıza'nın bu anlamda siyasetten arınmış bir sosyolojik perspektif geliştirdiği söylenemez. Siyasi görüşünü bilimsel bir temele dayandırma çabasıyla pozitivizme yaslanmıştır (Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* 132). Bununla birlikte Ahmet Rıza, Comte ve pozitivizm düşüncesini Osmanlı'ya tanıtmaya çalışırken sosyolojinin gelişimi açısından önemli olduğu söylenebilir. Düşünsel alandan ziyade siyaset alanında etkili bir isim olan Ahmet Rıza, Paris'te yayımladığı *Meşveret* gazetesinde Abdülhamit yönetimine yaptığı sert eleştirilerle kısa zamanda Cemiyet'in liderlerinden biri konumuna yükselmiştir. İlginçtir ki, Ahmet Rıza tamamen siyasal içerikle yayımladığı Türkçe *Meşveret*'in aksine Fransızca ekinde

Comte ve pozitivistlerden söz etmektedir. Ahmet Rıza, Fransız Pozitivist Cemiyeti'ne üye olarak, cemiyetin dergisine yazılar yazarak ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde yer alan pozitivist cemiyetlerle de ilişki içinde girerek (Ebüzziya 124), Fransız pozitivist camiada prestijli denilebilecek bir konum elde etmiş; 1905'ten itibaren Batı Pozitif Kurulu'nda "Müslüman Toplulukların Temsilcisi" olarak yer almıştır (Kabakçı 31). Fransa'daki tüm bu başarısına rağmen Ahmet Rıza, Osmanlı düşünsel alanında pozitivist bir cemaat örgütleyememiş, "radikal" ve pozitivist görüşleri İttihat ve Terakki tarafından benimsenmemiştir (Fesch 355). 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânının hemen ardında İttihatçıların "fikir babası" olarak İstanbul'a dönen Ahmet Rıza, zamanla siyasi etkisini büyük oranda yitirdiğinden pozitivist fikirleri de önemsizleşmiştir.

Mücadelenin diğer tarafındaki isim Türk sosyolojisinin Ziya Gökalp'ten sonra gelen en bilinen ismi Prens Sabahattin'dir. 1902'de Ahmet Rıza ile giriştiği politik mücadeleyi kaybeden Prens Sabahattin, çalışmalarını "bilimsel" bir alana yönelterek toplumsal bilimlere ilgi duymaya başlamıştır (Ramsaur 93). Bu anlamda o dönem Fransa'da yaşanan toplumsal karmaşa ve karışıklıkların sebebinin uyumsuzluk ve istikrarsızlık olduğunu savunan Le Play'in (9-11) görüşlerini benimseyen Prens Sabahattin, "ilim yolu ile cemiyeti ıslah" amacına odaklanmıştır (Fındıkoğlu, *Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin* 53). Her ne kadar yazılarından sıklıkla Le Play'in görüşlerine yer verse de Prens Sabahattin'in, onun toplumsal olguların incelenmesine dayanan yöntemini benimsediğini söylemek mümkün değildir. Prens Sabahattin, Le Play'in sadece düşüncelerinden etkilenmekle kalmamış; örgütlenme biçimini de benimsemiş; tıpkı ustası Le Play gibi Science Sociale ekolünü benimsetmek ve yaygınlaştırmak üzere 1902'de Paris'te *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurmuş; 1906'da ise cemiyetin yayın organı *Terakki* gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. İstanbul hükümetince ülkeye girişi yasaklanan *Terakki* yabancı postaneler aracılığıyla ülkeye sokulmuş; gazete, ülkede kısa sürede itibar kazanmıştır (Kuran 203). Yükselişe geçen gazeteyle birlikte Cemiyet, amacına uygun biçimde 1906-1907 yıllarında eylemlerine hız vermiş; Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde şubeler açılmıştır (Petrosyan 248; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* 134). Prens Sabahattin bu sayede etki alanını hayli genişletmeyi başarmıştır. Özetle Prens Sabahattin'in görüşlerinin Fransa'ya gidişinden II. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen sürede (1900-1908) ciddi anlamda taraftar topladığı, o dönem memlekette adeta şahsi teşebbüs rüzgârlarının esmeye başladığı söylenebilir.

Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin arasındaki mücadeleye geri dönecek olursak, bu mücadele her ne kadar politik bir mücadele olarak görünse de Prens Sabahattin'in Ahmet Rıza'dan daha derinlikli bir düşünsel arka plana sahip olduğunu eklemek gerekir. Prens Sabahattin, Osmanlı düşüncesinde ilk defa bireyi ve aileyi merkeze alarak toplumsal yapının derinine inen araştırmalarla topluma ilişkin yöntemli, somut, bilimsel bilginin üretilebileceğini ileri sürmüştür (Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* 295). Ancak “memleket nasıl kurtulur?” sorusuna odaklanan Jön Türk hareketi için önemli olan, topluma ilişkin yöntemli bilgi üretmek değil, çözüm üretmek olduğundan, Prens Sabahattin zamansız savunduğu ilmi içtima görüşleri nedeniyle de İTC dışına itilmiştir (Bahaettin Şakir'den akt. Bayur 24). Dolayısıyla Prens Sabahattin dışarıda bırakılacak olursa 1908 öncesi yurt dışında yaşayan muhalif Jön Türk çevresi içinde henüz yöntemli, bilimsel bir sosyoloji ilgisinden söz etmek mümkün değildir.

1902-1908 arasında Avrupa'da bunlar yaşanırken ileride Türk sosyolojisinin kurucusu olarak anılacak Ziya Gökalp, henüz doğup büyüdüğü Diyarbakır'dadır. Gökalp'in içinde yer aldığı muhalif Jön Türklerden ayıran bir takım özelliklerden söz edilebilir. Öncelikle Gökalp, pek çok Jön Türk'ün aksine İmparatorluk merkezinde yetişmemiş, Mülkiye ya da Tıbbiye gibi Batılı tarzda eğitim kurumlarından eğitim almamış ve yurtdışında bulunmamıştır. Bununla birlikte Gökalp, Diyarbakır'ın toplumsal yapısını şekillendiren nüfuzlu ailelerinden birine mensuptur (Jongerden 57), hürriyet düşüncesini benimseyen bir memur olan babasının da teşvikiyle hem Doğu hem Batı düşüncesine hâkim olmak üzere Arapça ve Farsçanın yanında Fransızca'yı da öğrenmiştir (Gökalp, “Felsefi Vasiyetler I: Babamın Vasiyeti” 95-97). Gökalp'in Batı tipi eğitim almış Jön Türklerin aksine Doğu düşüncesine de vâkıf olması, ileride İslam ile Batı düşüncesinin sentezini yaparak etkili bir isim olmasının önünü açacaktır. Öte yandan Gökalp, 1908 öncesi Anadolu'da gelişen yönetim karşıtı politik faaliyetlerde ön saflarda yer almış “telgraf hareketi” olarak bilinen halk ayaklanmasının Diyarbakır'daki lideri konumunda yerelde etkili bir aktördür (Jongerden 70). Diyarbakır'dayken politik faaliyetleriyle eş zamanlı olarak yayın faaliyetlerine de başlayan Gökalp'in ilk yazıları *Diyarbakır* ve *Peyman* gazetelerinde yayımlanmıştır. Bu dönem yazdığı metinlerde henüz adı konulmamış bir sosyoloji ilgisinden söz edilebilir. Bu dönem Gökalp'i sosyolojiye yaklaştıran, Osmanlının tüm unsurlarını ortak bir amaç, his ve fikir üzerinde birleştirerek doğal bir düzen ve dengeli bir yapıya kavuşturabilme özlemidir (Gökalp, “İlm-i İctima” 48). Gökalp'in 1909'da kaleme aldığı bu metni bugünkü

anlamda sosyoloji ve sosyolog kavramlarına karşılık gelen kelimeleri kullandığı ilk metin olması bakımından önemlidir.

3. 1908-1912 Dönemi

1908, II. Meşrutiyet'in ilân edildiği yıl olması bakımından Osmanlı Devleti için hem siyasi hem fikri bir dönüm noktasıdır. II. Meşrutiyetin ilânıyla İmparatorluk merkezi İstanbul, yerleşik otorite ilişkilerinin çözülmeye başladığı, toplumda alternatif otorite arayışları sonucu farklı siyasal örgütlenmelerin ortaya çıktığı ve siyasal mücadelelerin merkezi rol oynadığı bir dönemden geçmektedir (Doğan ve Alkan 12). Bu anlamda İstanbul bir yandan siyasi çekişmelerin, hesaplaşmaların ve iktidar mücadelelerinin merkezi olurken, diğer yandan gelişen özgürlük ortamında cemiyet, dernek, sendika gibi sivil örgütlerin kurulduğu, kitlesel katılımın canlandığı, basın yayın faaliyetlerinin güçlendiği bir düşünce merkezi haline gelmiştir.

Aynı dönem merkezi otoriteden uzak, Batılı düşünceye daha açık Selânik, İmparatorluğun diğer merkezlerinden önce dünya ekonomisiyle bütünleşmiş, kentleşmiş ve kapitalistleşmiş; hızlı bir eğitim hamlesiyle modern eğitim sistemine geçiş yapmış önemli bir eğitim ve kültür merkezidir (Anastassiadou 90-93; Aydın 125; Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918* 36). Selânik aynı zamanda II. Meşrutiyet'in ilânını sağlayan muhalif ekibinin konumlandığı İttihat ve Terakki'nin kültür ve ideoloji merkezidir (Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selânik" 145) ve İstanbul'daki siyasi çekişmelerden uzaktır.

Dolayısıyla 1908-1912 yılları arasında İmparatorlukta çift kutuplu bir siyasal ve düşünsel alanın ortaya çıktığı söylenebilir. Böylesi bir dönemde İstanbul'da her grup kendi siyasal programını ve dolayısıyla sosyolojik görüşlerini hâkim kılmaya çalışırken, Selânik'te egemen tek bir harekettten söz edilebilir.

Bu dönem İstanbul'da sosyolojik düşüncenin gelişimine katkı sunan en önemli hareket *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* çevresidir. II. Meşrutiyetin ilânının hemen ardından 1908 yılında "bilimsellik" ve "tarafsızlık" iddialarıyla yayın hayatına giren dergiyi sosyolojik düşünceye yaklaştıran, sosyoloji olmaksızın yenileşme ve ıslahat hareketlerinin sağlıklı şekilde ilerleyemeyeceği düşüncesidir (Ahmet Şuayb ve diğerleri 10-11). İsminde ilk defa "sosyoloji" kelimesine yer veren yayın olması sebebiyle Türkiye'de sosyoloji tarihi açısından önem arz eden dergi, genel olarak organizmacı ve evrimci bir toplum anlayışı benimsemiş, iktisadi anlamda liberal, pozitivist bir yayın olarak değerlendirilebilir (Doğan ve Alkan 4-5).

Bununla birlikte dergi çevresi Ahmet Rıza'dan farklı olarak pozitivistin yalnızca politik yanıyla ilgilenmemiş, pozitivist felsefeye de ilgi duymuş (Fındıkoğlu, *İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri* 304) liberal olarak tanınmakla birlikte, liberal olduğu öne sürülen Prens Sabahattin kanadına yakın durmamış, onun sosyal bilimi siyasi programa indirgeme çabasını benimsememiştir (Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* 159-161).

Dergi, çevresinin sosyoloji anlayışının, derginin isminde de yer alan ulum-ı içtimaiye kavramı bağlamında hukuk, tarih, iktisat, psikoloji gibi sosyal bilimlere de içine alacak şekilde geniştir. Derginin sosyolojik düşünceye en önemli katkıları, yazarlarından Bedi Nuri'nin sosyolojiyi bir disiplin olarak inşa etme yolundaki çabaları⁴ ile Ahmet Şuayb'ın toplumsala ilişkin derinlikli analizleridir. Bu iki isim derginin politik yansızlık iddiasını ispatlar biçimde dönemin siyasi çalkantılarından uzak durmayı büyük oranda başarmıştır. Ancak Ahmet Şuayb, analizlerinin derinliğine rağmen, farklı konularda bilgilendirici yazılar yazan bir Ansiklopedist⁵ görüntüsü çizerken, Bedi Nuri de akademik bir amaçtan ziyade bir mülki idareci olarak sosyolojiyi araçsallaştırmaya çalıştığından ve her iki isim de düşüncelerini olgunlaştırmadan erken yaşta hayatlarını kaybettiklerinden, Türk sosyoloji tarihinin gölgede kalan isimleri olmuşlardır. 1911 yılında yayımlanan son sayısıyla yayın hayatına son veren *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* birbirinden farklı hedeflere odaklanan yazar kadrosuyla sistematik olmamış; odak belirsizliği ve zayıf örgütlenmesi nedeniyle alanda güçlü bir konum elde edememiştir.

1908 sonrası İstanbul'da sosyolojiyle ilgilenen bir diğer grup, Prens Sabahattin ve ekibidir. II. Meşrutiyet sonrası yurtdışındaki muhalif pek çok isim İstanbul'a dönmüştür. Bu isimlerden biri olan Prens Sabahattin 1908 sonrası sistematik bir düşünce ve örgütlenme çabası içinde İstanbul'da faaliyetlerine devam etmiştir. Prens Sabahattin her ne kadar aktif olarak bir siyasi parti içinde yer almasa da (Kansu 7) ona yakın isimler tarafından kurulan *Ahrar Fırkası*, Sabahattinci akımın siyasal hayattaki ilk temsilcisi olarak yorumlanmıştır (Tunaya 142). Dolayısıyla kısa sürede muhalefetin merkezi haline gelen Ahrar Fırkası, Prens

⁴ Bedi Nuri, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuasında* yayımlanan bir dizi makalesinde sosyolojinin araştırma nesnesi, yöntemi, diğer disiplinlerden farkı, araştırma alanlarının tasnifi gibi meseleleri ele alan ilk isim olması sebebiyle Türk sosyolojisine önemli katkılar sunmuştur. Bedi Nuri'nin Türk sosyolojisine yaptığı katkılara ilişkin daha geniş bir analiz için bkz (Demircioğlu),

⁵ 1731-1777 yılları arasında Fransa'da bilim ve sanata yönelik analitik bir sözlük olan *Ansiklopedi'nin* hazırlanmasına katkı yapmış Fransız yazar ve düşünürleri tanımlamak için kullanılan (Cevizci 59) bu kavram Osmanlı'da Batı'dan gelen her türlü bilgiyi "suya sabuna dokunmadan" halka iletmeyi görev edinen bir akım olarak ortaya çıkmıştır.

Sabahattin'i siyasi çekişmelerin bir tarafı olarak İttihat ve Terakki'nin karşısında konumlandırmıştır. Bu mücadelenin fikri bir tartışmadan ziyade siyasi olduğu açık olmakla birlikte Prens Sabahattin muhalefetini bilimsel bir temel üzerine kurgulamaya çalışmış; İttihat ve Terakki ile görüş ayrılıklarını sosyoloji anlayışlarındaki farklılıklar üzerine temellendirmeye çalışmıştır (Sezer 74). Ancak karşısında İttihat ve Terakki'nin ideoloğu ve sosyoloğu Ziya Gökalp'i değil, "polemikçisi" Hüseyin Cahit'i bulmuştur. Zira o dönem Ziya Gökalp, İstanbul'daki gündelik siyasetin çekişmelerinden uzak, Selânik'te İttihat ve Terakki'nin ideolojisini geliştirmekle ve yaygınlaştırmakla görevlidir

Türkiye'de sosyoloji denilince karşı karşıya getirilen bu iki isim hiçbir zaman gerçek anlamda bir polemik içinde olmamıştır. Polemik ve siyasi atışma geleneğinin gelişkin olduğu Osmanlı düşünsel alanında bu durum oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar yaşadıkları dönem karşı karşıya gelmeseler de ileriki dönemlerde sık sık karşı karşıya getirilen bu iki isimden Ziya Gökalp tarihsel bir sosyoloji anlayışının temsilcisi olurken, Prens Sabahattin dolaylı da olsa ampirik sosyolojinin gelişimine zemin hazırlamıştır. Bu iki kutup arasındaki uçurum ilk defa Behice Boran'ın kuramı ve makroyu dikkate alarak somuta yönelen sosyoloji anlayışıyla aşılmış olsa da günümüzde hala devam ettiği söylenebilir (Erbaş, "Türkiye'de Bedeller Ödemiş...").

Gökalp'in 1910'da İttihat ve Terakki Kongresi'ne katılmak üzere Selânik'e gitmesi ve Kongre'de Genel Merkez üyeliğine seçilmesi, hem siyasi hem düşünsel serüveninde önemli bir dönüm noktasıdır. Genel merkez üyesi Gökalp'in Selânik'teki ilk görevi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Gençlik İşleri Bürosu'nun yönetimi olmuştur (Şapolyo 77). Gençliğin örgütlenmesi gibi cemiyetin oldukça önem atfettiği bir göreve seçilen Gökalp, Selânik'te geçirdiği dönemi gençliği Cemiyete bağlama hedefine adanmıştır. Gökalp bulunduğu güçlü siyasi konumun da etkisiyle Selânik'in kendine has atmosferinde kısa zamanda güçlü bir genç aydın çevresini bir araya getirmeyi başarmıştır (Mustafa Nermi 181).

Ziya Gökalp, Selânik'te bir yandan siyasi faaliyetlerine devam ederken, bir yandan da Selânik'in Batıya açık yapısının da etkisiyle Fransız felsefe ve sosyolojisini yakından tanıma olanağı bulmuş, nihayetinde sosyolojisini belirleyecek Durkheim ile yine burada tanışmış ve bu paralelde yayıncılık faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu anlamda *Genç Kalemler* dergisi Gökalp ve ekibinin fikirlerini yaymasında önemli bir mecradır. *Genç Kalemler*'in sadece bir dergiden ibaret olmadığını, dergi merkezli faaliyetlerle bir kültür politikası oluşturularak ulus inşa

etme gibi geniş kapsamlı bir hareketin parçası olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Özetle, Selânik, Gökâlp'in yalnızca düşüncelerini olgunlaştırdığı değil aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yüksek bir statü elde ederek politik güç kazandığı, bu güçle eğitim ve kültür politikalarının en yetkili ismi olduğu dönemdir. Gökâlp bu konumu sayesinde Selânik'te "Gökâlp çevresi" denilebilecek bir fikri alan inşa etmeyi başarmış, Türkçülük ideolojisi etrafında örgütlediği bu çevreyi sosyolojiye de yöneltmiştir. Zira II. Meşrutiyet'in ilânıyla gerçekleşen siyasal devrimin tamamlanabilmesi için topyekûn bir toplumsal dönüşüm gereklidir. Bu dönüşüm de ancak Türk halkının sosyoloji ve psikolojisinin araştırılmasıyla mümkün olacaktır (Gökâlp, "Felsefi Vasiyetler II: Hocamın Vasiyeti" 102).

Gökâlp'in Selânik'teki başarısı, dağınık fikirleri ve güçleri toplayarak yeni ve tek bir hareket örgütleyebilmesi ve bu hareketin programını belirlemesidir. Zira Gökâlp'le birlikte Osmanlı düşüncesinde Ansiklopedist hareket yerine bir teori etrafında dünyayı kavramak düşüncesi gelişmiştir (Mustafa Nermi 185). Bu güçlü örgütlenmeden fikri alana hâkim kılınacak bir sosyoloji anlayışı da gelişmiştir. Azınlıkların ve farklı unsurların milliyetçi mücadelelere giriştiği Balkan coğrafyasında Osmanlı Devletini ayakta tutacağına inanılan dayanışmacı sosyoloji anlayışı yükselirken, aynı dönemde İstanbul'da organizmacı ve evrimci bir sosyoloji hâkimdir.

4. 1912 Sonrası Dönem

1912 yılında Selânik'in kaybedilmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkezi İstanbul'a taşınmış, böylelikle Gökâlp'in düşünsel serüveninin üçüncü evresi olan İstanbul evresi başlamıştır. Selânik'te güçlü bir ekiple yayımlanan *Genç Kalemler* dergisi İstanbul'da yayın hayatına devam etmemiş; ekip, kendisine en yakın grup olan Türkçü harekete dâhil olmuştur. Balkan Savaşlarından sonra Türkçülük düşüncesinin açıktan savunulur olmaya başlaması, milli birliğin kurulması gerektiği düşüncesini öne çıkarmış; Selânik'te Gökâlp ve çevresi tarafından ortaya atılan "Yeni Hayat" ideali İstanbul'da yerini Türkçülüğe bırakmıştır (Tolga 5-6). Her ne kadar Selânik'te inşa edilen Yeni Hayat düşüncesi dönüşüme uğradıysa da orada gelişmeye başlayan sosyolojik düşünce İstanbul'da da hız kesmemiştir. Dolayısıyla Gökâlp ve ekibinin *Türk Yurdu* dergisinde yazmaya başlamasıyla beraber sosyoloji İstanbul'daki Türkçü hareketin de gündemine taşınmıştır. Gökâlp ve *Genç Kalemler* ekibinin yazılarının yayımlanmaya başladığı üçüncü cildin ikinci sayısından itibaren dergiye "İçtimaiyat ve Siyasiyat" başlıklı bir bölüm eklenmiştir. Her ne kadar derginin belirgin bir sosyolojik perspektifte sahip

olduğundan söz edilemese de dergiye sosyoloji bölümünün eklenmesi Gökalp'in bir başarısı olarak okunabilir (Arai 90). Zira Gökalp öncesi hareketin lideri konumundaki Yusuf Akçura, sosyolojiden ziyade tarih bilimini önemsemektedir. Bu nedenle ikili arasında kısmen sosyoloji / tarih seçimleriyle kısmen de siyasi ve kişisel husumetlerle açıklanan bir çekişme yaşanmıştır. Yusuf Akçura hareket alanını koruma kaygısıyla İttihat ve Terakki'den uzak durmaya çalışıp, hem Türk Yurdu hem de Türk Ocağı'nın bağımsızlıklarını korumaya çalışırken (Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri...* 55), Gökalp memleket için çalıştığını iddia eden her aydının mutlaka İttihatçı olması gerektiğine inanmaktadır (Şapolyo 130). Ancak ikili arasındaki bu çekişme çok uzun sürmemiş 1914'te kendi örgütlenmesini kuracak kadar güçlenen Gökalp (Duru 19) Türk Yurdu dergisinden ayrılarak Darülfünun'da yeni bir Gökalp çevresi kurmayı başarmıştır.

Sosyolojinin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşmasında en önemli adım hiç kuşkusuz Darülfünun müfredatına dâhil edilmesidir. Batılı anlamda bir yüksek eğitim kurumu olması planlanan Darülfünun'un açılması fikri Tanzimat döneminden itibaren tartışılmakla birlikte okul üç başarısız girişimin ardından ancak 1900 yılında açılabilmiştir (İhsanoğlu, "Darülfünun"). Bünyesinde fen, edebiyat ve ilâhiyat şubeleri bulunan Darülfünun açılmasıyla sosyal bilimler anlamında "edebiyat", Osmanlı eğitim sisteminden bağımsız bir akademik disiplin olarak ilk defa kendine yer bulmuştur. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra hem öğretim kadrosunda önemli değişikliklere gidilerek kadrolar zenginleştirilmiş, hem de ders müfredatı genişletilerek, müfredata genel tarih, edebiyat tarihi, dil dersleri gibi yeni dersler eklenmiştir. Kurumun öğretim elemanı seçme ve yetiştirme konusunda bir düzenlemesi olmadığı için dersler genellikle dönemin ileri gelen şair, yazar ve bürokratları tarafından yürütülmüştür. Bu uygulama fakülte kendi kadrosunun yetiştirinceye kadar devam etmiştir (Selçuk 52-54). Genel olarak edebiyat ve tarih derslerinin ağırlıklı olduğu Darülfünun programına 1911-1912 ders yılından itibaren iktisat ve coğrafya dersleri eklenmiş (Selçuk 56); ancak programda asıl reform 1912'de dönemin eğitim bakanı Emrullah Efendi'nin çabaları ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteğiyle gerçekleşmiştir (İhsanoğlu, "Darülfünun"; *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel...* 223). Çağdaş bir Darülfünun kurma amacında olan İttihatçı iktidar bu reformlar çerçevesinde, yeni bilim dalları kurmak, genç öğretim elemanları yetiştirmek, yabancı uzmanlardan faydalanmak, fakülte dergileri yayımlamak gibi faaliyetler planlamıştır (Baltacıoğlu 209). Reform kapsamında 1912-1913 ders yılı için önerilen müfredatta sosyoloji dersi bulunmakla birlikte bütçe kısıtı nedeniyle kabul edilmemiştir (Gencer ve Arslan 86).

1913-1914 ders yılı başında ise önceliği öğretim üyeliği olan kişilere kadro verilmesi hususunda yapılan düzenlemeyle İsmail Hakkı, Köprülüzade Mehmet Fuat, Yahya Kemal, Mehmet Ali Ayni ve Yusuf Akçura gibi isimlerle birlikte Ziya Gökalp de Darülfünun kadrosuna dâhil olmuştur (Selçuk 106). Üniversitenin özerk olmakla birlikte milli bir karaktere sahip olması gerektiğini savunan Gökalp, üniversiteye bu milli karakteri kazandıracak eğitimin ancak sosyolojiyle mümkün olacağına inanmıştır. Çünkü milli harsa ulaşmak ancak memlekete dair bilimsel araştırmaların yürütülmesiyle mümkündür (Timur 222).

Dolayısıyla Gökalp, Darülfünun'da bulunduğu dönem sosyolojik yöntemi kullanarak araştırmalar yapacak genç bir çevre oluşturma çabası içinde olmuştur. Fakülte'de müderris muavini olarak istihdam edilen bu gençler arasında Gökalp'ten sonra sosyoloji kürsüsünün başına geçecek Necmettin Sadık, Kolombiya Üniversitesi'nde sosyoloji eğitimi alan Ahmet Emin Yalman ve daha sonra bir süre Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde dekanlık görevini üstlenecek Mehmet Emin Erişirgil bulunmaktadır (Selçuk 106).

Nihayet 1915-1916 ders yılına gelindiğinde felsefe, edebiyat ve tarih-coğrafya olmak üzere üç farklı program yürütülmeye başlanan Darülfünun'da felsefe bölümünün altında sosyoloji kürsüsü kurulmuş, felsefe bölümü müfredatına sosyoloji dersi eklenmiştir (Selçuk 138). Ayrıca daha önceki programlarda *ilm-i içtima* olan dersin adı *ictimaiyat* olarak değiştirilmiştir. Aynı yıl Alman öğretim üyelerinin de talebiyle; içlerinde "İctimaiyat Darülmesai" de bulunan bir dizi araştırma merkezi kurulmuş, ancak merkezler masraflı olduğu gerekçesiyle 1919'da kapatılmıştır (Oral 32).

Gökalp'in yaşamının İstanbul evresi, Darülfünun faaliyetleri dışında yayıncılık açısından da oldukça verimli geçmiştir. Gökalp, hayatının her evresinde olduğu gibi bu dönemde de yayın faaliyetlerini yoğun olarak sürdürmüştür. Bu anlamda 1914-1918 yılları arasında da bizzat kurduğu ya da kurulmalarına destek verdiği pek çok dergi çıkarılmıştır. Bu dergiler, Ortodoks İslam düşüncesine karşı daha liberal ve milliyetçi bir tona sahip *İslam Mecmuası* (1915-1916), Türk İslam medeniyetlerini sosyolojik açıdan incelemeye odaklanan *Milli Tetebbular Mecmuası* (1915), korumacı milli ekonomiyi benimseyen *İktisadiyat Mecmuası* (1917), eğitim üzerine yazıların yer aldığı *Muallim* (1916-1917) ve Durkheimci sosyolojik düşüncüyü takip eden *İctimaiyat Mecmuası* (1917) olarak sıralanabilir (Ülken, *Umumi İctimaiyat* X). Bu dergiler birlikte değerlendirildiğinde her birisi farklı bir alanda ancak ortak bir hedefe odaklanan bir programın parçaları gibi görünmektedir: "Türkleşmek,

İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” sentezine uygun biçimde evrensel ilke olan Batıcılıktan ayrı düşmeden, İslam’la bağdaşan bir Türkçülük ideolojisinin yükselmesini sağlamak. Dergilerin yayıncılarına bakıldığında Gökâlp’in Darülfûn’un’da oluşturduğu Gökâlp çevresinden Necmettin Sadak, Fuat Köprülü, Halim Sabit gibi isimlerle karşılaşilmektedir. Bu anlamda Gökâlp, Selânik’te *Genç Kalem*ler çevresinde temelini attığı teorisini büyük oranda Darülfûn’un’da kurduğu ekiple çıkardığı yayınlar yoluyla kurmayı başarmıştır.

Sonuç

Türkiye’de akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması 1915’te başlayan ancak kökeni daha eskiye dayanan sosyolojik düşüncenin geliştiği düşünsel alan bir anlamda politikayla iç içe geçmiş bir mücadele alanı görünümündedir. Bu mücadelenin taraflarının, hangi görüşü savunurlarsa savunsunlar, temel meselesi “memleketi kurtarmak” iken, çözüm önerileri sosyoloji olmuştur. Bu anlamda “sosyoloji cemaatini” bir araya getiren, kurtuluş reçetesi olarak gördükleri sosyolojiye olan inançlarıdır. Bununla birlikte mücadelenin tarafları kimi zaman siyasi oluşumlar kimi zaman cemiyet, dernek gibi sivil oluşumlar kimi zaman da dergi ve gazete gibi yayın organları etrafında örgütlenerek; memleketi kurtarmak için öne sürdükleri çözüm önerilerini ve dolayısıyla sosyolojik görüşlerini savunmuşlardır.

Bu görüşler siyasi iktidarın perspektifiyle uyduğu ölçüde etki alanını genişletmiş olmakla birlikte örgütlenme başarısı sosyolojinin gelişimini etkileyen önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Türk sosyoloji tarihinde Bedii Nuri ve Ahmet Şuayb örneklerinde görüldüğü gibi kimi kişisel çabalar zaman içinde görünmez olurken, Selânik’te başlayan örgütlenmesini İstanbul’da Darülfûn’un çevresinde devam ettiren Gökâlp merkezli ekip Türkiye’de sosyolojinin tarihini belirlemiştir.

Gökâlp her dönem düşünce çevreleriyle dolaylı ya da doğrudan ilişki içinde olarak ilişki ağının merkezindeki isim olmayı başarmıştır. Gökâlp’in başarısı dönemin sorunlarına oldukça yerinde cevaplar vermesinin yanı sıra bir örgütlenme başarısıdır. Dolayısıyla Gökâlp’in başarısı sistematik düşüncenin, eyleme geçirici bilim anlayışının, örgütlenmenin, ekip çalışması ve işbölümünün bir bileşimi olarak okunmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Şuayb. *Hayat ve Kitaplar*. Ed. Erdoğan Erbay. Erzurum: Salkımsöğüt, 2005.
- Ahmet Şuayb ve diğerleri. “Mukaddime ve Program.” *Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*. Ed. Mehmet Kanar. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2015. 10-11.
- Akçura, Yusuf. *Siyaset ve İktisat*. Ed. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken, 2015.
- Anastassiadou, Meropi. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selânik (1830-1912)*. 2. Basım. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Atılğan, Emine. *Tanzimat’tan Sonra Kurulan İlmi Cemiyetler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 1998.
- Arai, Masami. *Jön Türk Devrimi Türk Milliyetçiliği*. 6. Baskı. Çev. Tansel Demirel. İstanbul: İletişim, 2016.
- Aydın, Suavi. “İki İttihat-Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset.” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*. Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim, 2009.
- Baltacıoğlu, İsmail Hakkı. *Hayatım*. Ed. Ali Baltacıoğlu. İstanbul: Dünya, 1998.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*. İstanbul: Yapı Kredi, 2016.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 1999.
- Demircioğlu, Zübeyde ve Hayriye Erbaş. “İlkler: Türkiye’de Gelişme Yazınının Kökenleri.” *Türkiye’de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki*. Ed. Hayriye Erbaş. Ankara: Palme, 2018. 28-50.
- Demircioğlu, Zübeyde. *Türkiye’de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019.
- Doğan, Atila ve Haluk Alkan. *Osmanlı Liberal Düşüncesi ve Ulum-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi, 2010.
- Doğan, İsmail. “Osmanlı Bilimsel Topluluklarının Türkiye’deki Bilim Eğitime Etkileri.” *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakülte Dergisi* 26. 1 (1977): 131-149.

- . "Ahmet Cevdet Paşa." *Türkiye'de Sosyoloji: İsimler-Eserler Cilt 1*. Ed. Çağatay Özdemir. Ankara: Phoenix, 2008.
- Duru, Kazım Nami. *Ziya Gökalp*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1975.
- Erbaş, Hayriye. Türkiye'de Bedeller Ödemiş Bir Sosyolojik Düşünce Ustası: Sosyolog Behice Boran. *Mülkiye Dergisi*, 39 (2015): 5-57.
- Ergun, Doğan. *100 Soruda Sosyoloji Elkitabı*. Ankara: İmge, 2010.
- Ebüzziya, Ziyad. "Ahmet Rıza." *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989. 124-127.
- Fesch, Paul. *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Pera, 1999.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. "Türker'de İçtimaiyat Tarihçesi." *İş* 1. 3-4 (1934): 146-170.
- . *İçtimaiyat: Metodoloji Nazariyeleri*. 2. Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1961.
- . *Le Play Mektebi ve Prens Sabahattin*. İstanbul: Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği, 1962.
- Gencer, Ali İhsan ve Ali Arslan. *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Tarihçesi ve İlk Meclis Zabıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 2004.
- Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*. Ankara: Yurt, 1986.
- . "Müslüman ve Dönme Selânik." *Selânik: 1850-1918*. Ed. Gilles Veinstein. Çev. Cüneyt Akalın. İstanbul: İletişim, 2014.
- Gökalp, Ziya. "İlm-i İctima." *Ziya Gökalp Makaleler I*. Ed. Şevket Beysanoğlu. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, 1976. 48-49.
- . "Felsefi Vasiyetler I: Babamın Vasiyeti." *Ziya Gökalp Makaleler VII*. Ed. M. Abdülhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982. 95-97.
- . "Felsefi Vasiyetler II: Hocamın Vasiyeti." *Ziya Gökalp Makaleler VII*. Ed. M. Abdülhaluk Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1982. 98-102.
- Gündüz, Mustafa. "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru." *Doğu Batı* 45 (2008): 149-170.
- Işıl, Yeşim. *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1986.

- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1987.
- . "Darülfünun." *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. Web. 29 Temmuz 2018.
- . *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*. İstanbul: İslam Konferansı Teşkilatı İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırmaları Merkezi (IRCICA), 2010.
- İlyasoğlu, Aynur. "Türkiye'de Sosyolojinin Tarihini Yazmak: Bir Sorunlaştırma ve Yaklaşım Önerisi." *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek*. Ed. Tanıl Bora, Semih Sökmen ve Kaya Şahin. İstanbul: Metis, 2001. 81-97.
- Jongerden, Joost. "Bölgede Seçkinlerin Şiddete Dayalı Karşılaşmaları: Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp ve Diyarbakir'de 20. Yüzyıl Başında Siyasal Mücadele." *Osmanlı Döneminde Diyarbakir'de Toplumsal İlişkiler*. Çev. Ayşen Gür. İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2015.
- Le Play, Frederic. *Seçilmiş Metinler*. Ed. Levent Ünsaldı. Çev. Ahmet Kerem Yılmaz. Ankara: Heretik, 2017.
- Kabakcı, Enes. "Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmed Rıza'nın 'Pozitivizm'i." *Sosyoloji Dergisi* 3. 28 (2014): 27-58.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. Çev. Selda Somuncuoğlu. İstanbul: İletişim, 2016.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan, 1945.
- Mannheim, Karl. *İdeoloji ve Ütopya*. Ankara: Epos, 2004.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri*. 15. Baskı. İstanbul: İletişim, 2008.
- . *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. Çev. M. Türköne, F. Unan ve İ. Erdoğan. İstanbul: İletişim, 2015.
- Meriç, Ümit. *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: Ötüken, 1975.
- Mustafa Nermi. "Ziya Gökalp Etrafında Hatıralar I." *İş Mecmuası* 3-4 (1934): 177-189.
- Oral, Mustafa. "Türkiye'de Romantizmin Kaynakları Bilgi Derneği ve Tetkik (Türkiyat) Encümeni." *Folklor/Edebiyat* 7. 26 (2001): 23-32.

- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç. *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*. Çev. Mazlum Beyhan. Ankara: Bilgi, 1974.
- Ramsaur, Ernest Edmondson. *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. Çev. Nuran Ülken. İstanbul: Sander, 1972.
- Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünun Edebiyat Şubesi (1900-1923)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Sezer, Baykan. "Türk Sosyologları ve Eserleri." *Sosyoloji Dergisi* 3. 1 (1989): 1-96.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi*. Ankara: İnkılap ve Aka, 1943.
- Şentürk, Recep. "Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını." *İslam Araştırmaları Dergisi* 4 (2000): 133-171.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988.
- Timur, Taner. *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*. Ankara: İmge Kitabevi, 2000.
- Tolga, Osman. *Ziya Gökalp ve İktisadi Fikirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisaiyat Enstitüsü, 1949.
- Toprak, Zafer. "Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu." *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1. Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*. Ed. Tanıl Borat ve Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim, 2009. 310-327.
- . *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908- 1918*. 1. Cilt. 2. Baskı. İstanbul: İletişim, 1988.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Umumi İctimaiyat*. İstanbul: Galatasaray Talebe Sandığı, 1932.
- . *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Ülken, 1992.